

УДК 159.922.313

Л.М. Руденко

ГЕНЕЗИС АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОЦЕСИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглянуто генезис поведінкових порушень та агресивної поведінки у дітей з розумовою відсталістю в різні вікові періоди. Виділено агресивні реакції за спрямованістю та видами, а також вказано на форми прояву агресивності.

Ключові слова: розумово відсталі, вікові періоди, агресивна поведінка, порушення поведінки, форми, види агресивної поведінки, агресивні реакції.

В статье рассмотрен генезис поведенческих нарушений и агрессивного поведения у детей с умственной отсталостью в разные возрастные периоды. Выделены агрессивные реакции за направленностью и видами, а также формы проявления агрессивности.

Ключевые слова: умственно отсталые, возрастные периоды, агрессивное поведение, нарушение поведения, формы, виды агрессивного поведения, агрессивные реакции.

Вивчення процесу розвитку розумово відсталої дитини допомагає зрозуміти його не як прояв визначених задатків або вад, не як варіант норми, а як результат захворювання, що спричиняє своєрідність розвитку. Однак і цей розвиток, як показали дослідження, проведені О.Л. Леонтєвим, Л.С. Виготським, все таки формує нові зв'язки нагромадження життєвого досвіду, оволодіння знаннями і навичками, поступальний рух уперед.

С.Л. Рубінштейн підкреслював, що "психіка розвивається навіть при найглибших ступенях розумової відсталості.. . Розвиток психіки – це специфіка дитячого віку, що пробивається крізь будь-яку, найважчу патологію організму" [4, с. 117].

Російські вчені В.Г. Асєєв, Д.І. Фельдштейн, які вивчали проблеми розвитку особистості, у своїх дослідженнях зазначають, що засвоєння соціальних норм і цінностей формується поетапно, і в кожному віковому періоді діють свої психологічні механізми і закономірності.

Відхилення в поведінці дітей з порушенням інтелекту спочатку обумовлені органічною поразкою головного мозку; майже в усіх спостерігається відсутність або значне зниження у порівнянні зі звичайними дітьми інтересу до навколишнього середовища, загальна патологічна інертність; недостатня сформованість процесу сприйняття, що визначає неможливість самостійної орієнтації дитини в умовах виконання завдання, потреба в деталізованому його роз'ясненні, складну зміну одного виду діяльності на інший. Зв'язок між основними компонентами пізнання – дією, словом та образом – недосконали.

А.І. Фурманов стверджує, що агресивну поведінку можна спостерігати вже в ранньому дитячому віці. У дошкільному віці агресія проявляється майже винятково в імпульсивних приступах упертості, які здебільшого не піддаються впливу дорослих. Виражається це найчастіше спалахами злості або гніву, що супроводжуються лементом, бриканням, кусанням, готовністю битися. Причиною такої поведінки є блокування бажань або наміченої програми дій у результаті застосування виховних впливів. При цьому дитина не має наміру завдати шкоди оточуючим.

В більш старшому віці на перший план активніше висуваються конфлікти і сварки з ровесниками, спричинені бажанням оволодіти речами, найчастіше – іграшками. Частка таких конфліктів у дітей молодшого дошкільного віку становить 78%. У цей період розвитку в 5 разів зростає число випадків застосування дітьми фізичного насильства.

Аналіз особливостей розвитку дітей дошкільного віку з порушеним інтелектом дозволяє говорити про те, що дана категорія дітей характеризується явищами децелерації – запізненням біологічного дозрівання, психічного інфантилізму, зниженням адаптаційних можливостей.

Водночас зі специфічним розвитком психіки відбувається своєрідний розвиток емоційної сфери розумово відсталого дитини дошкільного віку, що проявляється, насамперед, у незрілості, адже почуття розумово відсталого дитини довгий час не достатньо диференційовані, бувають неадекватними і непропорційними зовнішнім впливам.

Емоційна незрілість характеризується тим, що в дітей відсутня типова для здорової дитини жвавість і яскравість емоцій, у них слабка зацікавленість в їх оцінці, низький рівень домагань, підвищена

сугестивність, відсутність критичного ставлення до себе. Емоційні реакції дітей примітивні і поверхневі; емоційний розвиток – затриманий. Діти постійно зазнають труднощів адаптації, що порушує їхній емоційний комфорт і психічну рівновагу.

С.В. Велієва на основі дослідження емоційної сфери дітей дошкільного віку виявила загальні для всіх дошкільників (3–7 років) типові психічні стани (усього 16): радість, подив, тривога/тривожність, страх, безтурботність, активність, веселість, інтерес, агресія, образа, прагнення до знання, прихильність, ніжність, бадьорість, безпорадність, дружелюбність. Тривожність, агресія й образа увійшли в цей перелік як прояви агресивної поведінки. Специфікою психічних станів дошкільників є швидка змінюваність, короткочасність, залежність від емоціогенного середовища, що пов'язане з великою слабкістю, збудливістю, невірноваженістю нервової системи.

М.Ч. Расцевською було здійснене дослідження структури базальних емоцій дітей з різним рівнем інтелектуального розвитку 6, 8 і 10 років, яке показало, що в дітей з розумовою відсталістю спостерігається недостатність позитивних переживань, у них менше проявів життєрадісності, а частіше проявляються емоції страху і гніву. В порівнянні з дітьми, які мають нормальний розвиток, діти з розумовою відсталістю більше полохливі через те, що в них слабо розвинені процеси збудження та рухливості нервових процесів, від яких залежить витримка і швидкість реакції в ситуаціях тривожності. Автори дійшли висновку: незважаючи на те, що діти з розумовою відсталістю не вирізняються особливою боязкістю, вони рідко відчують стан емоційного благополуччя.

На підставі даних дослідження можна стверджувати, що агресивність властива дітям дошкільного віку з розумовою відсталістю набагато більшою мірою, ніж дітям з нормальним розумовим розвитком.

Подальші прояви агресивності багато в чому пов'язані з процесами статево-рольової ідентифікації дитини. Вплив на формування агресивних форм поведінки її найближчого оточення й усвідомлення нею власної статевої приналежності можна простежити, якщо порівняти поведінку хлопчиків і дівчаток. Відомо, що у 2-річному віці серед проявів агресивності у хлопчиків і дівчаток приблизно однаково проявляється плач, вереск і взаємні ляпаси, у 4 роки фрустрація й невдачі викликають у них неоднакову реакцію: хлопчики здебільшого б'ються, а дівчатка верещать.

Прихильники різних психологічних шкіл пояснюють це по-різному. Психоаналітичний напрямок, що ґрунтується на постулаті про вродженість тенденцій до агресивної поведінки і прояву гніву, доводить, що у хлопчиків ці тенденції проявляються більшою мірою, ніж у дівчаток.

У рамках біхевіористичного напрямку у хлопчиків також зазначається більша агресивність у порівнянні з дівчатками, але це пояснюється тим, що у соціально схвалюваних моделях поведінки дівчаток немає агресивних тенденцій, а якщо дівчатка мають ті ж наміри, що і хлопчики, вони бояться їх виявити через покарання, тим більше, що до агресії хлопців оточуючі ставляться з меншим осудом. Поступово, з віком, ці моделі закріплюються: число проявів агресії в поведінці дівчат поступово скорочується, і вони стають менш агресивними, навіть якщо в ранньому дитинстві були забіякуваті.

Поступово форми агресії змінюються: частота звичайного фізичного нападу зменшується за рахунок приросту більш "соціалізованих" форм – таких, як образа або суперництво [6].

При вивченні форм агресії було виявлено, що в дошкільників і у молодших школярів статеве співвідношення прямо протилежне: у хлопчиків переважає фізична агресія, а у дівчаток – вербальна. Пізніше, у хлопчиків молодшого підліткового віку тенденція змінюється: вербальна агресія стає домінуючою, хлопці частіше використовують словесний спосіб прояву негативних почуттів, ніж дівчатка того ж віку. Разом з тим, є й одна примітна особливість поведінки дітей: з віком їх агресивність набуває ворожого характеру.

Російський психолог В.М. Махова, вивчаючи емоційне реагування розумово відсталих дітей на проблемні ситуації, виявила, що діти з порушенням інтелекту віддають перевагу деструктивним способам вирішення проблемних ситуацій: свідоме провокування конфліктних відносин супроводжується фізичною і вербальною агресією [3, с. 10].

С.А. Завражин, Л.К. Фортова зазначають, що найпоширенішими серед розумово відсталих молодших школярів формами агресивної поведінки є сварки, бійки, лихослів'я, брутальність, взаємні звинувачення, обурення. Серед причин, що стимулюють виникнення агресії, ці фахівці називають неблагополучну ситуацію у родині; підвищене збудженість дітей; інтелектуальні порушення; низький рівень самоконтролю; негативний вплив класного колективу, в якому агресія вважається нормою поведінки; фруструючі ситуації (заборони, зауваження педагогів). Найпоширенішими формами агресивної поведінки серед розумово відсталих молодших школярів є сварки, бійки, звинувачення, прояви гніву. З віком частота агресивних проявів зростає, що найчастіше виникають як реакція психологічного захисту у складних ситуаціях, яка має імпульсивний характер, спричинений, як правило, органічними порушеннями у дітей.

Прояви агресивності в поведінці розумово відсталих молодших школярів є наслідком незадоволеності дитини змістом спілкування з близькими дорослими та однолітками; низьким статусом дитини в групі; невдачами у спільній з однолітками діяльності, обумовленими як

труднощами операційного характеру (нерозвиненість базових соціальних умінь), так і змінами мотиваційної сторони діяльності (наприклад, перевага егоїстичних мотивів спілкування); незадоволення потреб у визнанні.

Психологічними передумовами агресивності розумово відсталих дітей можуть стати такі особливості: імпульсивність, дратівливість, запальність, схильність до афектів, невміння стримувати себе. Стійке зниження пізнавальної діяльності дітей, обумовлене органічною поразкою головного мозку, також підвищує ризик виникнення агресивних проявів у поведінці.

У дітей з розумовою відсталістю агресивна поведінка проявляється в різних типах агресивних реакцій, що розрізняються за спрямованістю і видами.

Розподіл за спрямованістю такий:

- зовнішня (екстрапунітивна) спрямованість характеризується відкритим проявом агресії на безособові обставини, предмети або соціальне оточення; у відповідях зазвичай містяться або осуд зовнішніх атрибутів, або учасників ситуації, або доручення іншій особі виправити положення, задовольнити потреби;

- спрямованість на себе (інтропунітивна) характеризується відкритим вираженням звинувачення або вимоги, адресованій самому собі; у відповідях зазвичай містяться або покірне прийняття фрустратора у вигляді блага, або визнання власної провини, або відповідальність за дозвіл і виправлення ситуації;

- несуб'єктна (імпунітивна) спрямованість характеризуються відсутністю агресії, звинувачень, вимог і запереченням проблемності ситуації або конфлікту, або вини чи відповідальності когось, вираження надії на сприятливе вирішення проблеми.

Розподіл за видами реакцій наступний:

- перешкодо-домінантний (фіксування уваги на перешкоді, джерелі стресу, фрустраторі, явищі чи предметі, які створюють критичну ситуацію);

- самозахисний (самовиправдання, наведення захисних аргументів, звинувачення іншого з метою відведення від себе покарання тощо);

- настирливо-вирішуючий (не уникає ситуації, а завзято береться за її розв'язання будь-яким засобом, прагне завершити пошук виходу із ситуації, знайти конструктивне рішення).

У розумово відсталих дітей найчастіше зустрічаються екстрапунітивний та самозахисний типи. Для них характерні такі особливості:

- афективно-динамічні реакції (гнів високої інтенсивності, спрямований на іншу людину, або об'єкт, що сприймається як причина

складної ситуації; роздратування, ненависть, почуття безпорадності, розгубленість, образа); вербальні реакції ("ти в усьому винний", "я не винен, це інший зробив");

- поведінкові реакції (вказування на того, хто також опинився у критичній ситуації, звинувачення його – так дитина може вдарити іншого, замахнутися на дорослого тощо);

- психологічний захист відповідно до цього типу, коли у відході з критичної ситуації агресія спрямовується на інших людей і зовнішні предмети [5].

Отже, можна виділити такі загальні характерологічні особливості агресивних дітей молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю:

- високий рівень особистісної тривожності, сприйняття великої кількості ситуацій як загрозливих;

- слабка усвідомлення власних емоцій, низький рівень емпатії;

- самооцінка, що налаштована на негативне сприйняття себе оточуючими;

- емоційне зацікловання на ситуації, що відбувається зараз; невміння передбачати наслідки своїх дій;

- слабкий контроль над своїми емоціями;

- обмежений набір поведінкових реакцій на проблемну ситуацію, демонстрація деструктивної поведінки.

При переході від молодшого шкільного до юнацького віку співвідношення таких поведінкових реакцій, як фізична, вербальна, непрямая агресія і негативізм істотно змінюється. У хлопчиків впродовж усіх вікових етапів домінують фізична агресія і негативізм, а у дівчаток – негативізм і вербальна агресія. У віковому аспекті слід зазначити загальне наростання агресивних і негативістських тенденцій як у хлопчиків, так і в дівчаток. Однак у хлопчиків до 16-ти років спостерігається тимчасове зниження фізичної та вербальної агресії, непрямой агресії й негативізму – до 14–16 років. У дівчаток ослаблення реакцій фізичної та вербальної агресії спостерігається в 14-літньому віці, а непрямая агресія і негативізм мають постійні тенденції до наростання.

Існують статеві розходження у силі прояву агресивних реакцій. Хлопців вирізняє перевага реакцій фізичної агресії. Дівчатка застосовують непрямі способи вираження агресії – вербальну, непрямую агресію і негативізм. Можливо, це зумовлене тим, що агресія хлопчаків спрямована "назовні", а дівчаток – "усередину" [6].

Крім того, якщо в процесі розвитку дитина не навчиться контролювати свої агресивні імпульси, то надалі це загрожуватиме переважною орієнтацією на однолітків у підлітковому віці, в юнацькому – це схильність до розгульної поведінки. Установлено, що спонтанне вираження гніву і здійснення насильства у 8 років призводить до

використання фізичної сили проти інших осіб; у 14 років – це марнотратне перебування у вуличних компаніях, пошук задоволення у палінні, вживанні алкоголю, спілкуванні з особами протилежної статі; у 20 років – до деструктивних учинків, конфліктів з батьками, зустрічах із друзями, випивці, палінні, статевих зв'язках [6].

Агресивні підлітки з розумовою відсталістю при всьому розходженні їхніх особистісних характеристик та особливостей поведінки вирізняються деякими загальними рисами, зокрема примітивністю, відсутністю захоплень, вузькістю і нестійкістю інтересів. У цих дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена сугестивність, наслідування, недорозвинення моральних уявлень. Їм властива емоційна брутальність, озлобленість як проти однолітків, так і проти дорослих; спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед значущими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід із складних ситуацій, перевага захисних механізмів над іншими, що регулюють поведінку [1].

Серед форм поведінки учнів корекційних освітніх установ В.В. Ковальов, А.Є. Личко й інші автори називають втечі з навчального закладу, відмову від навчання, порушення шкільної дисципліни і правил поведінки у громадських місцях, злочинство, зловживання алкоголем, наркоманію, суїцидальну поведінку, сексуальні відхилення тощо. Нерідко учні допоміжних шкіл чинять злочинні дії, у тому числі групові, що є доказом прояву підвищеної агресивності.

Зазначимо, що прояв агресивної поведінки у підлітків із розумовою відсталістю одноманітні, зовні подібні і мають свої особливості, що визначаються зовнішніми факторами (родина, школа, відносини з однолітками) і внутрішніми – особливостями психіки (недостатність інтелекту, відсутність або слабкість боротьби мотивів, інертність психічних процесів, сугестивність, афекти, інстинкти тощо), а також характером пошкодження кори головного мозку та його нейродинаміки.

Особливо яскраво агресивна поведінка як ознака непристосованості дитини до соціального середовища проявляється у віці від 11 до 14 років, що виражається в сімейних бійках під час вирішення конфліктів, у побитті фізично слабких, невпевнених у собі учнів, позбавлених батьківської опіки, інших випадках.

У старшому підлітковому віці агресивна поведінка проявляється в юнаків переважно у таких ситуаціях: при протиставленні себе дітям і дорослим; у конфліктах між окремими молодіжними групами; при регуляції відносин усередині молодіжної групи за допомогою фізичної сили тощо.

Агресивна поведінка стосовно молодших за віком зазвичай виражається в глузуванні над ними, штовханнях, ляпасах, відбиранні особистих речей і грошей у тих дітей, які не мають сильного захисника.

Таким чином демонструється вікова перевага і фізична сила.

Форми прояву агресивності у розумово відсталих підлітків, проявляються як:

- 1) компенсаторно-захисна реакція і протест на труднощі в навчальній діяльності;
- 2) переключення прагнень (сексуального інстинкту, самобереження тощо);
- 3) нестриманість і надмірна активність при психомоторному й афективному порушеннях;
- 4) реакція протесту на труднощі у взаєминах;
- 5) поведіння й реакція наслідувального характеру, що стають стереотипом поведінки;
- 6) прояв групової солідарності;
- 7) становлення і самоствердження.

На розвиток агресивності підлітка можуть впливати природні особливості його темпераменту, наприклад, збудження й сила емоцій, що сприяють формуванню таких рис характеру, як запальність, дратівливість, невміння стримувати себе.

Розмаїтість форм порушеної поведінки потребує систематизування. Міжнародна класифікація хвороб (МКХ-10, 1992 р.) посилається на те, що "розумово відсталі особи частіше стають жертвами експлуатації, фізичних і сексуальних образ. Адекватна поведінка в них порушена завжди, але в захищених соціальних умовах, де забезпечена підтримка хворих з легким ступенем розумової відсталості, це порушення може не мати явно вираженого характеру".

Для оцінки якісної характеристики агресивної поведінки розумово відсталих дітей і підлітків можна використати наступну класифікацію.

1. Розлади поведінки (асоціальна або агресивна поведінка), що обмежується родиною і проявляється тільки вдома у взаєминах з батьками та родичами.

2. Несоціалізований розлад поведінки (сполучення стійкої асоціальної або агресивної поведінки з порушенням соціальних норм і значними порушеннями взаємин з іншими дітьми: відсутність спілкування з однолітками, ізоляція від них, відторгнення ними, відсутність друзів); стосовно дорослих проявляють незгода, жорсткість, обурення.

3. Соціалізований розлад поведінки (виникнення асоціальної або агресивної поведінки в товариських дітей і підлітків, які мають взаємини з однолітками і входять у групу однолітків з владними дорослими) формує групову делінквентність, спричиняє пропуски занять у школі.

4. Опозиційно-зухвалий розлад (негативістська, ворожа, зухвала, неслухняна провокаційна поведінка, коли діти ігнорують правила і прохання дорослих, навмисно їм дошкуляють, роздратовані, уразливі, звинувачують інших людей у своїх помилках і труднощах).

Названі особливості поведінки хворих з легкою розумовою

відсталістю укладаються в клініку психопатій, або психопатоподібного синдрому, виявлення якого має значення для визнання хворого недієздатним.

Агресія розумово відсталих дітей по відношенню до батьків, вихователів, однолітків, як правило, надзвичайно жорстока: напади або бійки відбуваються без достатнього розуміння небезпеки тілесних ушкоджень. Поряд з фізичною агресією виявляється і вербальна. Часто агресивна поведінка є прямим повторенням того, що діти самі одержують від інших. Зміцненню цієї поведінки сприяє негативний приклад батьків, старших хлопців в інтернаті або школі.

Характерною для дітей із розумовою відсталістю є аутоагресія, що виникає у відповідь на образи, покарання, конфлікти з дорослими або старшими дітьми. Діти б'ють себе по голові, дряпають лице й тіло, роблять на шкірі порізи, рвуть волосся. Надалі ці дії повторюються за наявності будь-яких труднощів. Аутоагресія частіше спостерігається в дівчаток, ніж у хлопчиків.

Ще однією характеристикою агресивної поведінки підлітків з розумовою відсталістю є активна всупереч віку сексуальна поведінка. Фізичні зміни характеризуються різким "ривком зростання", бурхливим формуванням внутрішніх статевих органів і зовнішніх геніталій, що у дівчаток відбувається в 11–12 років, у хлопчиків – у 13–15.

Саме сплеск гормонів у період статевого дозрівання сприяє пробудженню сексуальних відчуттів, що у розумово відсталих дівчаток спостерігається у півтора рази частіше, ніж у хлопчиків. Дівчатка молодшого шкільного віку із сексуально розбещеною поведінкою потрапляють до психіатричних лікарень втричі частіше, ніж хлопчики. Вони мастурбують, оголюються, готові вступити в сексуальні контакти з особами протилежної статі, розповідають про свій сексуальний досвід або опиняються у ліжках інших дівчаток. Переважну більшість із них у минулому спокушали або схилили до розпусти, у тому числі й у власній родині. Статеве життя вони, як правило, починають після згвалтування.

Госпіталізація хлопчиків нерідко також буває пов'язана із сексуальною активністю відносно представників чоловічої статі. Мінливий підлітковий гомосексуалізм зазвичай спричинений ситуацією і проявляється в закритих навчальних закладах. У молодших підлітків ця девіація може виникнути через спокусу, розбещення, наслідування чи примус, що частіше виявляється у підлітків чоловічої статі.

Такі потяги зумовлені недостатньою статевою зрілістю, спонуканням до статевих контактів старшими підлітками і навіть дорослими. Природний сексуальний інтерес цих підлітків, як правило, зосереджується на особах протилежної статі. На відміну від дівчаток, хлопчики менше розмовляють на сексуальні теми, а віддають перевагу діям: роздягають інших, малюють картинки порнографічного змісту тощо.

Агресивна поведінка розумово відсталих підлітків має у своїй основі соціально-психологічну природу на тлі комплексу наслідків органічного генезу. Особливості психічної діяльності розумово відсталих підлітків надають своєрідності їх пізнавальної діяльності, спотворюють адекватне засвоєння, виконання моральних норм і правил поведінки.

Характер поведінки конкретного підлітка залежить від рівня його соціальної адаптованості (сфери й особливостей соціально-психологічних відносин, що передують умовам життя і виховання, особливо в ранньому віці), стану емоційно-вольової сфери (особливо в період вікових криз), конкретної життєвої ситуації.

Ці фактори соціального або особистісного характеру сприяють виникненню порушень поведінки в підлітків із розумовою відсталістю, перешкоджають соціально-трудої адаптації і корекції наслідків дефекту. Таким чином, дорослішання дітей з розумовою відсталістю зумовлює критичний обсяг агресивної поведінки, зміну її форм від цілком припустимих до кримінальних.

Список використаних джерел

1. Кэмпбелл Р. Как справляться с гневом ребенка [Текст] / Р. Кэмпбелл. – М.: Генезис, 1998. – 203 с.
2. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло") [Текст] / К. Лоренц. – Пер. с нем. – М.: Прогресс. Универс. 1998. – 272 с.
3. Махова В.М. Изучение личностных свойств и особенностей эмоционального реагирования детей с интеллектуальной недостаточностью в период их адаптации в школе / В.М.Махова // Дефектология. – 2000. – № 6. – С. 9–14.
4. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника / С.Я. Рубинштейн. – М. : Просвещение, 1986. – 192 с.
5. Токарская Л.В. Психологические особенности агрессивности детей и подростков с умеренной и тяжелой умственной отсталостью / Л.В. Токарская. – Дис.... на соиск. уч. степ. канд. психол. наук. – Екатеринбург, 2008. – 251 с.
6. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И.А. Фурманов. – Минск, 1996. – 192 с.

In the article genesis of behavioral violations and aggressive conduct is considered for children with a mental backwardness in different age-dependent periods. Aggressive reactions are selected after an orientation and kinds, and also forms of display of aggressiveness.

Keywords: mentally retarded, age periods, aggressive behavior, breach of conduct, forms, types of aggressive behavior, aggressive reaction.